

ATALAR SÖZÜ VƏ İDIOMLARDA “HƏYAT” VƏ “ÖLÜM” KONSEPTLƏRİNİN LİNGVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Atalar sözləri həm funksional, həm mənə, həm də struktur baxımdan dil vahidlərindən fərqlənir. Onlar dil vahidlərindən fərqli olaraq həqiqi struktur və semantik müstəqilliyə malikdir. Folklor, şifahi xalq ədəbiyyatı məhsulu olaraq, atalar sözləri mənşə etibarilə nitq vahididir və mənasını ifadə etmək üçün heç bir sistemlə əlaqəyə ehtiyac duymur.

Atalar sözü və məsəllər xalqın hərtərəfli həyatı və məişəti, təfəkkür tərz, əmək fəaliyyəti, tarixi ilə sıx bağlı olduğundan onların mövzu dairəsi çox genişdir. Həyatın, məişətin, təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq o barədə atalar sözü və ya məsəl yaratmamış olsun. Elə buna görədir ki, atalar sözləri və məsəlləri həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibratamız məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər kimi qəbul edirlər. Həm atalar sözləri, həm də məsəllər xalq zəkasının məhsuludur.

Hər bir el nümunəsi müəyyən məqsədlə yarandığı kimi, müəyyən ideya da təlqin edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının hər bir nümunəsi xalqın təxəyyülünün, təfəkkürünün məhsulu olduğu kimi atalar sözləri və məsəllər də həyat təcrübəsi nəticəsində meydana çıxır. Onların hər biri özündə xalqın həyatını, məişətini, yaşayış tərzini əks etdirir. Hər birini oxuyanda qarşımızda böyük bir dövr canlanır: həmin dövrdə xalqın güzaranı, insanların bir-birinə və təbiətə münasibəti, siniflər arasındakı fərqlər, ictimai ziddiyyətlər, bir sözlə dövrü səciyyələndirən xüsusiyyətlərlə tanış oluruq. Məsələn, bəzi ingilis atalar sözü və məsəllərində həyat və ölüm anlamı aydın surətdə əks olunur:

- *The best things in life are free.* – Həyatdakı ən yaxşı şeylər insanlara ödənişsiz verilir.
- *Life's trials may be hard to bear, but patience can outlive them.* – Həyatın sınaqlarına dözmək çətindir, amma səbir onların öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər.
- *Live and learn.* – Yaşa və öyrən.
- *A person has learned much who has learned how to die.* – Ölümə hazır olan şəxs həyatda çox şey öyrənmiş adamdır. – Bu atalar sözündə, yenə də dini inanclar üstünlük təşkil edir. Beləki, müsəlmanların inancına görə mömin insan həyatı boyu Allahın ona bu dünya üçün verdiyi həyatın müvəqqəti olduğunu bilir və elə yaşamağa çalışır ki, Ölüm gələndə artıq Axirətə getməyə və onu gözləyəcək sual-cavaba cavab verməyə hazır olmalıdır.
- *Death keeps no calendar.* – Ölüm xəbərdarlıqsız (xəbərsiz) gəlir. – Bu atalar sözü də eyni dini inanca əsaslanır. Beləki, ölümün nə vaxt gələcəyi heç vaxt məlum olmaz. İstənilən mömin insan hər an Allah təala tərəfindən ona verilmiş ömrün sonlanacağını bilməlidir və hər an Axirətə getməyə hazır olmalıdır. İnsan ömrünün müddəti yalnız Allah təalaya məlumdur.
- *Death never takes a wise man by surprise; he is always ready to go.* – Müdrik adamı ölüm vaxtsız aparmaz, çünki müdrik adam həmişə ölümə hazırdır. – Bu atalar sözü də eyni yuxarıda qeyd etdiyimiz inanca əsaslanır.

Müxtəlif mədəniyyətlərin adət-ənənəsinə uyğun olaraq ölüm, qüسسə və yas mərasimi haqqında atalar sözü və zərb məsəlləri bəzən mərhum (sevdiklərinin itgisi) haqqında fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyində sənə yardımçı olur, onu daha düzgün səciyyələndirir.

Atalar sözləri bir daha bizə xatırladır ki, sevdiklərimiz bizdən ayrılrsa da, onların xatirələri bizimlə yaşayır

- *As long as we live, they too will live, for they are now a part of us, as we remember them.*
- *The only truly dead are those who have been forgotten.*

Yuxarıda verilmiş bu nümunələr həm ingilis, həm də azərbaycan mədəniyyətinə məxsus xüsusiyyətləri əks etdirir və bildirir ki, nə qədər ki, biz yaşayırıq, dünyasını dəyişən əzizlərimiz də bizimlə yaşayır, çünki onlar bizim bir parçamızdır, yalnız unudulduqda “ölü” sayılırlar.

Bəzi mədəniyyətlərdə ölüm həyatın adı, normal qaydası kimi qəbul edildiyi halda, digər mədəniyyətlərdə insanın nə vaxtsa öləcəyi, dünyasını dəyişəcəyi unudulur.

Life is not separate from death. It only looks that way.

Everything revolves around bread and death[17http].

Xalq ədəbiyyatının ən qiyyətli və zəngin janrlarından olan atalar sözləri həyat və ölüm anlamı ifadə edən sözlərlə də zəngindir. Digər qrup atalar sözlərində atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Amma həyat və ölüm anlamı ifadə edən atalar sözləri demək olar ki, konkret bir dövrə aid deyil. Bu atalar sözləri öz ifadə etdikləri mənə baxımından bütün dövrlərə aiddir[3,s.117].

A.İ.Fyodorov yazır: Atalar sözləri bütöv mənaya malik olub struktur etibarilə cümlə kimi təşkil olunub və cümlə sistemindən tək-cə quruluşca (strukturca) yox, həm də mənaca fərqlidir. Atalar sözləri mənaca ikiplanlıdır; bir tərəfdən o həqiqi mənəni daşıyır, digər tərəfdən məcazi mənə, sözlərin mənasına uyğun olmayan fiqurativ mənə daşıyır[13, s.57].

Məsələn,

- *Life is not always sweet.* – Həyat həmişə şirin olmur.
- *One cannot run from Death.* – Heç kim ölümdən qaça bilməz. Ölüm qaçılmazdır.

Atalar sözləri ingilis dili tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır. N.N.Amosova bunlara “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər”[7, s.27], A.V.Kunin “predikativ frazeologizmlər” adını vermişdir[10].

Bununla birlikdə o, belə konstruksiyaları ikinci bir terminlə – “kommunikativ frazeoloji vahidlər” termini altında[11,s.240].

V.V.Vinoqradov və onun ardıcılıları hesab edirdilər ki, atalar sözləri frazeoloji birləşmələrlə birlikdə, onların daxilində tədqiq olunmalıdır. Digər qrup dilçilər isə (C. Kasares və N. N. Amosova) belə fikirləşirdilər ki, atalar sözləri və məsəllər cümlədə kommunikativ funksiya daşıdığından müstəqil vahidlər kimi çıxış [7,s.140].

Azərbaycan dilçilərindən H. Bayramov atalar sözlərini əsasən folklorşünaslığın tədqiqat obyektinə kimi götürür[2,s.37]. Digər Azərbaycan dilçisi S. Cəfərov atalar sözlərini sabit söz birləşmələri sırasına şərti olaraq daxil etmişdir [4,s.115].

Atalar sözlərini idiomlarla müqayisəli tədqiq edən dilçilərimizdən biri də M. Hüseynzadədir [5,s.31].

¹³⁸ ADU.alishovaramila@mail.ru

Ə. Orucov bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “Frazeologiya anlayışı olduqca genişdir; buraya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr: atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri və s. də daxildir [6,s.24].

Düşünürük ki, atalar sözləri və idiomlar arasında kəskin sərhəd qoyulmamalıdır. Hər bir idiom dildə geniş yayılaraq atalar sözü kimi işləyə bilər, yaxud bəzi atalar sözləri frazeoloji birləşmələrə çevrilə bilər. Məsələn,

Death takes no bribes. – Ölüm rüşvət qəbul etmir; yaxud ölüm varlı-kasıb tanımır.

Cowards die many times before their death. – İgid bir dəfə ölər, qorxaq min dəfə.

Atalar sözlərini idiomatik birləşmələrdən fərqləndirməmişdən əvvəl onlar arasındakı ortaq cəhətlərə nəzər salaq. Atalar sözləri aşağıdakı struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji birləşmələrlə oxşarlıq təşkil edirlər:

1. Hər ikisinin leksik tərkibi sabit və birləşmə daxilində komponentlərinin sırası əsasən dəyişməzdir;
2. Həm atalar sözləri, həm idiomların əksəriyyətinin semantik mənası məcazi xarakter daşıyır;
3. Hər ikisinin əksəriyyəti semantik baxımdan motivləşməmiş (qeyri-motivləşmiş) vahidlərdir;
4. Hər ikisini təşkil edən komponentlər leksik mənalarını itirib və yaranmış frazeoloji mənada yalnız onun elementləri iştirak edir;
5. Hər ikisi danışıq prosesində yaranmayıb, dildə hazır şəkildə mövcuddurlar [7,s.143].

Lakin atalar sözləri idiomlarla tam eynilik təşkil etməyib, həm semantik, həm struktur, həm də daşdığı funksiyalara görə bir-birindən fərqlənirlər. İdiomlardan fərqli olaraq, atalar sözləri həmişə cümlə tərkibli olur (nəqli, sual, əmr). İdiomlar isə azı iki komponentdən ibarət olub, heç bir cümlə xarakteri daşmır [8, s.163].

Atalar sözləri isə daha çox mürəkkəb cümlə şəklində olub tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn,

Death comes, while a man sleeps – Ölüm xəbərsiz gəlir.

İdiomlar iki və ya daha çox söz birləşmələrindən ibarət olub hər hansı ünsiyyət prosesində müəyyən bir fikrin tərkib hissəsi kimi istifadə edilir.

İdiomlar cümlədə nominativ funksiya daşdıqları halda, atalar sözləri kommunikativ funksiya daşıyıb, müxtəlif tipli cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir [7,s.145].

Atalar sözləri məzmunca çoxkomponentli idiomlardır. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən digər bir cəhət odur ki, idiomlar sintaktik və leksik cəhətdən parçalana bilmədikləri halda, atalar sözləri və məsəllər parçalanaraq frazeoloji birləşmə və ya idiom şəklində cümlədə işləyə bilər [7,s.19-22]. Məsələn, *A drawing man catches at straws* – Suda boğulan saman çöpündən yapışar - atalar sözündən “*to catch at a straw*” – “saman çöpündən yapışmaq” idiomu yaranmışdır.

Digər nümunə:

An early bird catches the worm. – Tez oyanan həmişə qalib gəlir; tez yatanla tez duran uduzmaz. Qurdu erkən duran quş tutar. Bu atalar sözündə “*an early bird*” – “erkən duran, tez oyanan” idiomu işlədilmişdir.

Atalar sözləri cəmiyyətin birgə təcrübəsinin məhsulu kimi özünü göstərir.

İdiomatik birləşmələrdə çoxmənalılığa təsadüf olunduğu halda, atalar sözlərinin hamısı təkmənalıdırlar [12,s.252].

İdiomlar başqa bir dilə tərcümə edilmir. Əgər idiomları başqa bir dilə kəlmə-kəlmə tərcümə etsək, o halda onlarda ifadə olunan məna təhrif edilər, qəribə, güllünc səslənər. İdiomlardan fərqli olaraq elə atalar sözləri var ki, onlar həm məna, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə həm ingilis, həm Azərbaycan dilində demək olar ki, tam eyniyyət təşkil edirlər. Məsələn,

It is a matter of death and life. – Bu ölüm-dirim məsələsidir.

He is at death's door. – O ölüm ayağındadır.

The child is thrilled to death. – Uşaq olduqca çox qorxub.

The blue screen of death frightened him. – Ölümün qara kölgəsi onu qorxutdu.

He plays dice with death. – O ölümlə çilik-ağac oynayır. [14,s.103]

Atalar sözləri cümlədə və ya danışıq prosesində didaktik (öyrədici, tərbiyəedici, öyüdverici, nəsihətverici və s.) vəzifə daşıyırlar, amma idiomlar bu vəzifədən məhrumdurlar. İdiomlar hər hansı bir cəhəti, xüsusiyyəti (ismi frazeologizmlər), əlaməti (adyektiv frazeologizmlər), hərəkətin tərzini, zamanını (zərflik frazeologizmlər) və ya hərəkətin özünü (feli frazeologizmlər) ifadə edib nominativ funksiya daşıyırlar.

Öyüdverici funksiya – *live your life as it deserves* – həyatını layiq olduğu kimi yaşa; məsləhətverici funksiya – *don't waste your life for nonsense* – Boş şey üçün həyatını korrəmə; *if you can't live the best, live the best of what you have* – yaxşı yaşaya bilmirsənsə, heç olmasa indiki kimi yaşa; *in every beginning think of the end* – bir işi başlayanda onun axırını fikirləş; xəbərdaredici – *if you sing before breakfast you will cry before night* – vaxtıdan əvvəl gülmə, sonda ağlayarsan və s.

İdiomlar, bir çox insanların qəbul etdikləri kimi, yalnız danışıq ifadələri deyildir. Onlara həm rəsmi üslubda, həm də şivələrdə rast gəlmək olur. Eyni zamanda, onlara həm poeziyada, həm də Şekspirin əsərlərində də təsadüf olunur [9,s.16].

Bu nöqeyi – nəzərdən dini və bədii mənbələrdən götürülmüş “həyat” və “ölüm” anlamı ifadə edən nümunələri nəzərdən keçirək:

Beyond the veil (mysterious place after death) - Bu ifadə Qüdsdəki ibadətگاهی gizli qoruyan “örtüyü” nəzərdə tutur. [15http]

Crossed the Jordan (dead) – ölmək, ölü; - Cənnətə daxil olmaq üçün hazır olan ölü vəziyyəti nəzərdə tutulur. [15http]

Go the way of all flesh = To die - Bu ifadə “insanın bu dünyada həyatının sona çatması” mənasını verir. *Mənşəyi*: KralCeymisin zamanında Bibliyanın Təsdiqlənmiş versiyasında bu cür işlədilir. [16http]

Pop one's clogs = to die; - ölmək; Bu ifadənin də maraqlı mənşəyi var. Burada işlədilən “pop” “paw” “girov” mənasında işlədilir. On doqquzuncu əsrdə britaniya əhalisində belə inanc var idi ki, ölmək üzrə olan varlı şəxslər ailə üzvlərindən xahiş edirlər ki, onların paltarlarını lombarda qoysunlar və onun əvəzində dəfn məclislərini yola vermək üçün pul alsınlar. Onlar bunu ailələrinə yardım məqsilə ilə edirdilər [16http].

Push up daisies= to have died and be under the ground; - ölmək; məcazi mənası: yerin altında olmaq; Bu idiomun mənşəyi 19-20-ci əsrə gedib çıxır. Bunu biz ingilis şairi Vilfred Ounun "A Terre" seirində də görə bilərik. I Dünya müharibəsinin iştirakçısı olan şair ölümdən əziyyət çəkən, lakin təslim olmaq istəməyən əsgərlərin cismən yox olmalarını, itmələrini (physical loss) təsvir edir [18http].

Azərbaycan dilində isə bu frazeoloji vahidə-idioma ekvivalent kimi" tərkibində "gül" adı işlənən "gülün yarpıza dönsün ifadəsi işlənir və eyni mənanı bildirir. Dilimizdə qarışıq tipli "gülün yarpıza dönsün" frazeoloji vahidi köhnə, unudulmuş adətə bağlıdır və kiməsə "ölüm" diləyini bildirir.

M.Adilov bu qarışığın mənasını belə şərh etmişdir: "Sən ey vəfasız,üzü dönük yar,ərə getməyib qocalasan,yarpız kimi quruyub töküləsən [1,s.22].

Nümunələrin sayın artırma bilərik. Gördüyümüz kimi, "həyat" və "ölüm" anlamı ifadə edən məfhumların dini mənbələrdə işlədilməsi onların həm pragmatik, semantik, həm də linqvistik dəyərlərini artırır. Belə ki, onlar kitabda lazım olan anlamları vurğulamaq məqsədilə işlədilir və insanlar kəlmələrin nə anlam verdiyini anlamaq üçün heç də güclü linqvistik biliyə malik olmamalıdır. Sadə "həyat" kəlməsini işlədəndə nəzərdə tutulanlar və "ölüm" deyəndə onları gözləyən aqibəti yaxşı anlayırlar.

Beləliklə, həm atalar sözləri, həm də idiomlar əsasən ünsiyyət prosesində müəyyən bir məqsəd daşıyıb, vəzifə yerinə yetirir. Bunlarda insanların həyat təcrübəsindən alınan nəticələr, tərbiyəvi, təsiredici, düşündürücü və s. müsbət keyfiyyətlər vardır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.Niyə belə deyirik? Bakı: Azərənş, 1982, 242 s.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 130 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1970, 568 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU nəşri, 1958, 220 s.
5. Hüseynzadə M.H. Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri. Fil. elm. dok. ... dis. Bakı, 1973, 220 s.
6. Orucov Ə. Ə. Azərbaycan dili izahlı lüğətinin nəzəri əsasları, Bakı, 1965, 122 s.
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963, 208 с.
8. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1970, вып. 5, 249 с.
9. Л.А. Винарева, В.В. Янсон. Английские Идиомы. ЗАО <Славянский дом книги> Айрис пресс, Москва, 2005, 381 с.
10. Кунин А.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, М., 1964.
11. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1972. 336 с.
12. Kunin A. V. English-Russian Phraseological Dictionary. Moscow: Russkiy yazik, 1984, 944 p.
13. Федоров А.И. Семантическая основа образных средств языка. Новосибирск, 1969, 92 с.
14. Mustafayeva S.B. Grammar through proverbs. Baku: Science and Education, 2012, 158 p.
15. Oxford Dictionary of Idioms
16. Cockney Rhyming Slang
17. <https://www.verywellhealth.com> > ... >
18. [scifi.stackexchange.com/questions/6835/how-did-pushing-daisies-get-its-name](https://www.scifi.stackexchange.com/questions/6835/how-did-pushing-daisies-get-its-name)

Açar sözlər: *həyat, ölüm, etimologiya, atalar sözi, idiom*

Key words: *life, death, etymology, proverb, idiom*

Ключевые слова: *жизнь, смерть, этимология, пословица, идиома*

Резюме

Лингвокультурологический анализ концептов «жизнь» и «смерть»

в идиомах и пословицах

Пословица-это короткая и лаконичная поговорка, выражающая традиционно устоявшуюся истину или совет, основанные на общем мнении или опыте. Ничего не раскрывает культуру так ярко как язык и элемент языка, наилучшим образом кратко излагающий ценности и убеждения общества, это, безусловно пословицы и идиомы. Данное исследование также раскрывает культурную эквивалентность между английскими пословицами и идиомами, имеющими коннотаций «жизнь» и «смерть» с их азербайджанским переводом. В статье рассматривается целый ряд пословиц и идиом, выражающих совет и духовный подъем: некоторые из них религиозные, некоторые- социальные по происхождению. Обо языке обстоятельно освещают их в данных статье.

Linguoculturological analysis of concepts "life and "death in proverbs and idioms

Summary

A proverb is a short, pithy saying that expresses a traditionally held truth

or a piece of advice, based on common sense or experience. Nothing defines a culture as distinctly as its language, and the element of language that best encapsulates a society's values and beliefs is its proverbs and idioms. The present study also investigates cultural equivalence between English proverbs and idioms having "life" and "death" connotations and their Azerbaijani translations. The paper deals with many proverbs and idioms offering advice and uplift: some of them are religious, some are social in origin. Both languages highlight them in detail in this article.

Rəyçi: *f.f.d., dos. A.K. Hacıyeva*